

NÎRXANDÎN Û ANALÎZA BERHEMA KELEPORÎ YA EUGEN PRYM Û ALBERT SOCINÎ

Assoc Prof. Dr .Mustafa ASLAN

beşa ziman û çanda kurdî- Zankoya Mardin Artuklu/Turkiya

PUXTE:

Li gor agahîyên li ber destan, ji serê nîveka duyem ya sedsala XIXem heta dawîya nîveka yekem ya sedsala XXem gelek xebatên berhevkarî yên zargotina kurdî ji alîyê vekoler û gerokên bîyanî ve hatine kirin. Yek ji van xebata ducildî ya zimannasên alman Eugen Prym û Albert Socin ya bi navê “Kurdische Sammlungen”ê ye.

Di vê gotarê da em ê li ser vê berhemê rawestin ku ji 13 çîrok/serpêhatî, 16 stranên evînî, 25 destan û stiranên şer yên kurdî, helbesteka Sîyahpûş û yeke Elî Herîrî pêk tê. Gotar ji sê beşan pêk tê. Di beşa yekem da bi kurtasî agahî derbarê nivîskaran û rêbaza wan ya berhevkarîyê da hatine dayîn. Her weha li ser ger û rêwîtiya ku Albert Socin ji bo berhevkirina berhemên zargotina kurdî kirîye hate rawestin. Di berdewamiya vê beşê de danasînek giştî ya berhemên herdu cildan hate kirin.

Di beşa duyem da ku ew jî du binbeşan pêk tê, li ser berhemên çîrokî yên di xebata navborî da cih girtine hate rawestin û berhem ji alî naverok û strukturê ve hatin analiz kirin. Di binbeşa yekem de rêzincîra bûyeran û serborîyên lehengan hatin analîz kirin. Di binbeşa duyem de li ser lehengên hin ji çîrokan û taybetmendîyên wan ku ji alî çîrokbêj (vegêran) ve hatine taswîr kirin hate rawestin. Di vê çarçoveyê de hêmanên derasayî ku di van çîrokan de hatin analîz kirin. Di beşa sêyem de nîrxandin û analîza hinek destan û stiranên şer wekî mînak hate kirin. Bi taybetî li ser taswîrên ku dengbêjan derbarê lehengan û kiryarên wan de kirin e hate rawestin. Bi riya nîrxandin û analîza van berheman me xwest em balê bikişînin ser gencîne û dewlemendîya edebî ya zargotina kurdî ya gelêrî.

Peyivên Serekî: *Eugen Prym, Albert Socin Çîrok, Serpêhatî, Destan, Zargotina Kurdî*

Destpêk

Li gor agahîyên li ber destan, ji serê nîveka duyem ya sedsala XIX-an heta dawîya nîveka yekem ya sedsala XX-an gelek lêkolîner û zimanzanên rojavayî, rûs û ermen berhevkarî derbarê zargotina kurdî da kirine. Ji xeynî Eugen Prym û Albert Socin lêkolîner û zimanzanên wekî Hugo Makas, Sargis Haykûnî, Peter Ivanovic Lerch (1828-1884), İosif Abgaroviç Orbeli (1887-1961), Ferdinand Justi (1837-1907), Oskar Mann (1867-1917), Albert von le Coq (1860-1930) û Alexandre Jaba (1801-1894)¹ di wan demen navborî da derbarê ziman û zargotina kurdan da berhemên giranbiha çap kirine. Eugen Prym û Albert Socin wekî piranîya lêkolînerên dema xwe digel lêkolînên derbarê zimanên erebî û aramî xebatên berhevkarîya zargotina kurdan da kirine û di du cildan da çap kirine.

Berhemên di van herdu cildan da mijara vê gotarê ne. Ji analiz û nîqaşên teorîk zêdetir, ji alî naverok, rêzezincîra bûyeran, têkilîyên navbera lehengan, taswîra lehengan û hêza wan ve, berhem hatine nîrxandin. Berhemên di herdu cildan da ji du beşên sereke pêk tên: yê pexşan ango vegotinên gelêrî ku bi piranî yan serpêhatî yan jî derasayî ne û berhemên helbestî ku ew jî bi piranî destanî ne (stranên şer an zêmar jî di nav de), lê hinek ji wan pexşan, hinek hem pexşan hem helbestî û hinek jî helbestî ne. Çi pexşan bin çi helbestî bin, zêdetir derbarê berhemên ku varyantên wan zêde nayên naskirin an ji alî struktur (avahîsazî) û rêzezincîra bûyeran ve taybetmend e nîrxandin hate kirin. Her çiqas ji alî hunera edebî ve pir dewlemend in jî destanên wekî *Mêl û Zîn*, *Zembîlîfiroş*, *Dimdim*, *Evdal Xan*, *Qewlê Newala Sîsebanê* û *Hespê Reş* ku di cildê duyem da cih girtine, li derveyî nîrxandinê hatin girtin, lewre ev berhemên navborî hem naskirî ne hem gelek varyantên wan hene û digel vê jî bûne mijara gelek xebatên zanistî.

Gotar ji sê beşên sereke pêk tê. Di beşa yekem da agahî derbarê nivîskaran û berheman da hatine dayîn. Piştî danasîna nivîskaran di serê beşê da berhem bi giştî hatine danasîn, agahî derbarê wan da hatine dayîn.

Di beşa duyem de, berhemên pexşan di bin du sernavan de, “serpêhatî” û “çîrokên xwedî hêmanên derasayî” hatine nîrxandin û analîza hêmanên derasayî û karakteran (lehengên) hatiye kirin. Ji çîrok an serpêhatîyên ku zêde nenas in, varyantên wan ku di xebatên din da cih girtine wekî referans hatine dayîn.

Di beşa sêyem da jî berhemên helbestî û destanî di bin sê sernavan de, “stranên evînê”, “stranên şer” û “destan” hatine nîrxandin. Bi taybetî li ser taswîrên ku dengbêjan derbarê kesayetîya leheng leheng û kirinên wanî derasayî hatiye rawestîn, bi riya mînak berhem hatina analîzkirin.

Di encamê da me hewl da em balê bîxşên ser hunera dengbêjî û vegêrana (çîrokbêjî) kurdî di îcrakirin û afirandina berhemên zargotinî de. Hate gotin ku ev huner ne tenê di taswîra leheng û bûyerên derasayî da xwe dide der. Mirov heman zîrektîya hunerî ya vegêran û dengbêjan di hevoksazî, bikaranîna rengdêran, taswîra erdnîgarî û têkilîyên mirovantîyê bi taybetî û têkilîyên civakî da jî dibîne.

Agahî derbarê nivîskaran de

Rojhilatnasê almanî Albert Socin (1844-1899), li çend zanîngehên ewropî zimanên rojhilatî xwend. Sala 1867an da ji zanîngeha Halle (Berlîn) pileya doktora wergirt. Di navbera salên 1868 û 1870an da li Rojhilat maye û tevî Eugen Prym xebat û lêkolîn li ser zimanên erebî, suryanî û kurdî kirine.

Eugen Prym (1843-1913) jî wekî Albert Socin rojhilatnasekî almanî ye. Zanista zimanê berawirdker û zimanên rojhilatî xwendiyê, û di sala 1868an doktora ji zanîngeha Bonn wergirtiye. Ji bo lêkolînên ser zaravên nûjen bû hevparê Albert Socin di geştên ber bi Rojhilat ve. Li Şamê kesekî suryanî ji herêma Torabidîn nas kir û gelek helbest, çîrokên gelêrî keleporkî bi suryanî û kurdî ji devê wî girtin û di sala 1881an da çap kir. Ev xebat bû bingehek ji karên wî bi Albert Socin re yê di rojên pêş de. Jiyana xwe bi mamostetî û hînîkirina zimanên sanskrîtî û farisî li zanîngeha Bonn bûrand.

Derbarê kesên ku berhem ji wan re gotine, nivîskaran ne di pêşgotina cildê yekem da û ne di pêşgotina cildê duyem da agahîyên diyar nadin. Tenê di rûpelên XV-XVIII-an yê cildê duyem da derbarê vê babetê da Albert Socin hinek agahî dide. Lê pêşî hin agahîyan derbarê gera xwe ya li herêmê dide. Paşê behsa hevdiîna xwe ya bi kesên

ku ji wan berhem berhev kirine dike, bêyî ku navên van kesan diyar bike. Dibêje ku ji bo şirovekirina van berheman wî carnan alîkarî ji hin kesan xwestiye.

Socin radigihîne ku di meha Hezîrana sala 1870 da ji Mûsilê derketiye û berê xwe daye gundê Tilkêfê ku niştecihên wî xaçperest bûn. Socin wan bi navê "fillehan"² dide naskirin. Li wir çend rojan maye û ji devê niştecihên gund hin stran tomar kirine. Piştî, ji wir çûye gundê Alqoş yê xaçperestan û çend rojan li dêra gund maye. Socin dibêje ku li vî gundî li dengbêjekî kurd rast hatiye û ji devê wî helbesteke dirêj qeyd kiriye³, lê dengbêjî nikarîbû ji Socin re helbestê xweş şirove bike, ji ber ku xweş bi zimanê erebî nizanîbû û xelkên Alqoş jî xweş bi kurdî nizanîbûn da ku di wergerê da alîkariya wî bikin. Socin ji Alqoş derbasî Duhokê dibe û li wir keşeyekî kildanî yê bi navê Yûnân⁴ nas dike; ev keşeyê ku bi kurdî jî zanîbû helbesta ku Socin li Alqoş berhev kiribû jê re şirove dike.

Piştî Socin ji Duhokê diçe Zaxoyê û li dêra Mar Yaqûb çend rojan dimîne⁵. Piştî çend rojan Socin biryar dide ku ji bo karê wî Zaxoyê cihekî baş e, loma li wir dimîne. Li gor agahîyên ku Socin dide ew bi tevahî sê hefteyan li Zaxoyê maye û Li wir li dengbêjekî kurdî kor rast tê ku jê re çend stranên bi zimanê suryanî dibêje. Lê piştî ji ber ku gelê Zaxoyê bahwer nedikir ku armanca wî berhevkarîya çîrok û stranên e, jê re astengî derxistin. Herweha dengbêjan, ji ber ku baş bi erebî nizanîbûn û ji tîrsa ku Socin şiroveya berheman bi erebî ji wan bixwaze, jê re stran negotin. Socin dibêje ku dîse jî wî hinek dengbêj qayîl kirin da ku jê re bistirên, hin kesên derdorê jî jê re wergera stranên ku hatin gotin kirin. Socin ji dengbêjên ku jê re stran e behsa dengbêj Binhasê cihû dike ku bi kurdî û "fillehî" zanîbû û di nav gel da bi navê "rawî" (gotbêj) dihat naskirin. Socin dibêje ku rawî ango Binhas li nav êlên herêmên Botan û Hekarê digeriya û dengbêjekî navdar bû. Lê ji xeynî van agahîyan Socin tu agahîyên din nade û zelal nake gelo berhemên ku di cildê duyem da cih digrin ji devê Binhasê rawî girtine yan na. Wekî hemu xebatên kurdî yên kevin, Eugen Prym û Albert Socin berhemên ku berhev kirine bi tîpên Erebi nivîsîne. Lê ji ber ku li hemerî hinek tîpên bêdeng ên zimanê kurdî tîpên erebî tunene, wan rêbaza tîpguhêzîya ku di nav lêkolînerên ewropî yên ku li ser zimanên rojhilatî dixebitin bi kar anîne.

Agahî Derbarê Berheman de

Cildê yekem ji alî Eugen Prym û Albert Socin hatiye çapkirin. Di vî cildî da 13 çîrok û 17 stran cih girtine. Li gor mijar an naveroka wan, ji 17 stranên ji xeynî strana Casimo, stranên cildê yekem tevde yên evîne ne. Dudo ji van stranên evîne (Strana Ferho û ya Faris Axa û Brahîm Axa), ji yên din cuda ne, lewre di formata stranên şer da hatine gotin. Mînak li ser keça Brahîm Axa ku Faris Axa wê dixwaze û birayên wê dij derdikevin şer di navbera herdu malbatan derdikeve, çend kesan ji hev dikujin lê dawîyê keça Brahîm Axa ji Faris Axa re dimîne. Bi heman şêweyî Ferho keça Îskan Axa dixwaze, lê birayên wê dij derdikevin û di navbera wan da şer derdikeve, mêran ji hev dikujin di dawîyê da Ferho keça Îskan Axa ji xwe e tene. Di vî cildî da tenê strana Casimo zêmar e. Strana Casimo tekane berhema derbarê şîne da ango zêmar e ku di vê xebata kelepore ya Albert Socin û Eugen Prym da cih girtiye. Di çavkanîyên berhevkarî yên berdest da em li varyantê vê stranê rast nehatin. Ji naverokê tê famkirin ku dayîka Casimo pîrejinek e û Casimo ji alî du kesên bi navê Xoce Tomas û Hesên Beg ve tê kuştin. Bûyer li herêma navbera Zaxo û Cizîrê qewimiye; Casimo bi zordarî hatiye kuştin û dayîka wî ji

desthilatdaran xwestiye ku kujerên lawê wê bên cezakirin lê kesî bersiva wê nedaye. Di vî cildî da tenê destana Ezdîn Şêr heyê.

Wekî sernavê berhemê jî diyar dike çîrok û stranên vî cildî li herêma Torê (Midyard) ango Tûrabdîn hatine berhevkirin û bi devoka vê herêmê hatine gotin. Ji alî naverok û mijarê ve çîrok balkêş in; hin ji wan di forma “serpêhatî” / “memorat” an da ne. Ji van stranên evînê ya Mihemedê Hena, ku derbarê evîna keça Şêxê Ewêna û Hena yê xaçperest da ye, ji ya Faris Axa balkêşir e.

Cildê duyem ji alî Albert Socin hatiye çapkirin û bi tevahî 21 berhem tê da hene. Ji wan dudo bênav 6 stranên evînê û 5 stranên şer in ku di formata destanê da hatine honandin. Destanên naskirî, wekî *Mem û Zîn*, *Yûsif û Zuleyxa*, *Zembîlfiros* (du varyant), *Cembelî*, *Restem* (du varyant), *Dimdim*⁶ û varyantek destana *Ezdîn Şêr*, di vî cildî da cih girtine. Ji xeynî van destanek evînê ya bi navê *Ferx û Sîtiyê* jî di vî cildî da heyê. Li gor agahîyê ber destê me, ev destan zêde ne naskirîye û varyantên wê yên berhevkirî/nivîsandî tunene. Varyantek vê destanê ji alî kurdolog û folklorzanê kurd Hecîyê Cindî ve bi navê *Ferxê û Stîya Ala* di destpêka sedsala XX-em da hatiye berhevkirin û di sala 1957an da berhema bi navê *Folklor Kurmancîyê* da hatiye çapkirin⁷. Her weha birayên Celîl jî di sala 1957an da ji devê çîrokbêjek ermen varyantek heman destanê bi navê *Stî û Ferxî* qeyd kirin e û di sala 1978an di berhema bi navê *Zargotina Kurda* da çap kirin e⁸. Herçiqas mijar û lehengên sereke yek bin jî her sê varyant ji hev cuda ne. Li vir ya balkêş ev e ku wekî hemû destanên kurdî ev her sê varyant li du erdnîgarîyên ji hev dûr hatine gotin û di demên cuda da hatine berhevkirin. Zimanzanê elman Oskar Mann jî varyantek heman destanê bi navê *Shekh Färkh û Khatûn Ästi* (Şêx Ferx û Xatûna Stî)⁹ bi zaravayê soranî berhev kiriye. Her weha Sadiq Bahaeddin Amêdî varyantek vê destanê di sala “1972an da ji Seîdê Pîroy ji gundê Darhozanê bi ser Zaxo” berhev kiriye. Amêdî destan wekî *Çiroka Sîti û Ferxê* bi nav kiriye, (Amêdî, 2013, r. 52).

Sê destanên dînî jî di cildê duyem da hene. Dudo ji wan destanên bi nav û deng, *Newala Sîsebanê* û *Qewlê Hespê Reş* in. Varyantên van herdu destanan ji alî kesên wekî Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî ve hatine nivîsandin. Nuxseyek destana *Newala Sîsebanê* ku ji alî Feqîyê Teyran ve hatine nivîsandin, di koleksiyona Alexandre Jaba cih girtiye. Kopyayek vê destanê di xebata kelepûrî ya berhevkar Sadiq Bahaeddîn Amêdî bi navê *Folklor Kurda* da bi navê *Sîseban* cih girtiye. Berhevkar dibêje wî ev kopye “ji nivîsîna ku Muhsîn Salih ‘Ebdul’ezîz di 05.02.1970 da ji destnivîseka bênav” girtiye, (Amêdî, h.b., r. 134). Li gorî agahîyên ku Jaba ji Mela Mehmûd Beyazîdî vediguhêze Feqîyê Teyran destana *Qewlê Hespê Reş* (ku wekî hespê Hz. Muhammed tê qebûlkirin) jî bi helbestî” nivîsiye. (Jaba, 1860, r. 8). Folklorzan Ordîxan û Celîlê Celîl jî varyantên van herdu destanan ji kurdên Qafqasyayê berhev kirine û çap kirine¹⁰.

Ya sêyem, ku bi navê *Cimcime Siltan/Siltan Cimcime* hatiye qeydkirin, derbarê rasthatina Îsa Pêxember li qoqê serî yê mirovek mirî da ye. Ev cara yekem e ku di berhemeke nivîskî da em li vê destanê rast tên. Tenê nêzîkî çil sal berya niha mirovek ji herêma Nisêbînê varyanteke kurt ya vê destanê carekê got û min jî lê guhdarî kir. Lê li gor agahîyên ku dîrokzan Farûk Îsmail bi dest xistine, du destnivîs bi vî navî, bi zaravê Goranî, di nav Dstnivîsên Kurdî li Berlînê, yên ku Oskar Mann ji Kermanshah dane hev, hene¹¹. Ev berhem ku helbestek di forma mesnewî da û li ser kerametên (‘ecêbên) Îmam ‘Ali yên ku li Babilê qoqek avêtî bi jîyan kir û pê re axiviye, di nav Şî‘îyan da gelek

berbelav e. Di destanê da Îsa Pêxember pirsan ji qoq dike û qoq jî bersiva wî dide. Di dawîya vê cildê da helbestek Sîyapûş û yeke Elî 'Herîrî jî cih girtiye. Ji agahiyên di pêşgotina cildê duyem da tê famkirin ku piraniya berhemên di vê cildê da ji alî Albert Socin li Zaxoyê hatine berhevkirin¹². Berhemên di cildê duyem da bi zaraveyê Botan hatine nivîsandin. Ji xeynî destana *Mem û Zîn* ku hem pexşan û hem menzûm hatiye gotin, destanên din helbest ango menzûm in.

Nirxandin Berhemên Pexşan (Çîrok û Serpêhatî):

Ji alî honandina avahîsazîya çîrokan serkeftî ye, lê goman bi mirov re çêdibe ku vebêjer hin beşên çîrokan di dema gotinê da lê zêde kiribin¹³. Di çîrokan da peyivên argo û erotîk bi şeweya dubare hatine bikaranîn. Gelo çîrokbêj ev peyiv wekî bihîstine bi kar anîne yan wîna li çîrokan zêde kirine, em nizanin. Wekî em ê hewl bidin li jêrê destnîşan bikin, ji alî naverokê û hêman û karakter/lehengên derasayî ev çîrok pir dewlemend in. Hinek ji wan di formata çîrokên derasayî/fantastîk da hatine gotin. Hebûna mar wekî lehengê sereke di çîroka 2an û 10an da an jî lehenga keç ku li pêşberî mirovên din xwe dike meymûn herweha lehenga çîroka 13em ku keça teyrê Sîmir e lê wekî şah meymûn dema bedlê teyra ji xwe dike dibe mirov, sê mînakên çîrokên fantastîk in. Di xebata ansiklopedîk ya brayên Celîl da çîrokek bi navê *Tîrem'er* ku leheng mar e û wekî Şah Meymûn li pêşberî mirovan mar e lê di rastîya xwe da xortekî lawîn e û yek bi navê *Xatûn Meymûn*¹⁴ ku varyantek çîroka *Şah Meymûn* e cih girtine. Li jêrê em ê di bin du sernavan serpêhatî û çîrokên derasayî ango fantastîk ji alî cure û mijarê ve van berheman binirxênin.

a) Serpêhatî

Ji xeynî çîroka *Mêrik û Jina Wî* ku kurt e û derbarê sêdaqeta navbera jin û mêr da ye, çîrokên din ku serpêhatî ne ji alî mijar û honandinê balkêş in. Naveroka wan derbarê têkilîyên mirovan da ne; di tevan da pêbahwerî, bêbextî, xayîntî, kuştin heye. Herweha di wan da pend hene, ango hişyarî didin mirov da ku karên çewt nekin, li dij pîvanên exlaqî yên civakê tev negerin. Mînak di çîroka *Mêrik û Jina Wî* da mêr bi jina xwe ne bahwer e û lê di şikê da ye ku wîna bixapêne. Piştî ku jin vê dibîne, bi mêrekî din wî dixapêne û piştî jê re dibêje ku ew xapand. Li ser vê mêrik diçe bajêr ji bo kar bike û hin dirav bi dest bixe. Li wir ew jî carek jina xwe dixapêne û jê re dibêje. Piştî herdu soz didin hev ku carek din hevdu nexapênin.

Çîroka *Wezîr jî* bi heman şeweyî hatiye honandin û di dawîyê da peyam ev e ku ger mirov li dijî îradeya Xweda derkeve, ew ê têk here. Lehengê sereke *Wezîr* xwedî du keç û du lawan e û digel dijderketina derdora wî ku jê re dibêjin ev yek li dijî îradeya Xweda ye, keç û lawên xwe li hev mahr dike. Piştî hem herdu lawê wî, hem ew dimire û kesên din herdu keçên wî û jina wî li xwe mahr dikin.

Serpêhatîya *Yûsif û Selîm* wekî çîrokên din, ji alî vegêran ve bi hostayî hatiye honandin û di çîrokê da peyamên girîng hene ku mirovan hişyar dikin da ku di têkilîyên bihevî da çewtîyan nekin û xwe ji tevgerên dijexlaqî dûr bikin. Çîrok derbarê hevaltîya van herdu kesan da ye ku li girtîgeha Amedê hev nas dikin. Ya balkêş ew e ku li ser şertgirtinê pêşî Selîm jina Yûsif jê distêne û dibe Mûsilê, paşê Yûsif diçe hem jina xwe hem ya Selîm direvîne û tê bajarê xwe Mêrdînê. Li ser vê Selîm tê Mêrdînê, mala Yûsif ku di girtîgehêda ye li Amedê, jina Yûsif û jina xwe dixapêne û wan carek din dibe

Mûsilê. Di dawîya çîrokê da Selîm û jina xwe dimrin û, piştî ku ji girtîgehê derdikeve, Yûsif diçe Mûsilê jina xwe têne.

Çîroka *Yûsif Bajarî* derbarê serborîya keçekê da ye ku bavê wê ji ber feqîrîyê wê difroşe bazirganekî. Çîrok ji kirinên ku mirovên cuda cuda (xulam, bazirgan, wezîr) tînin serê vê keçikê pêk tê. Di dawîya çîrokê da keçik li wezîr tê mahrkirin bêtî daxwaza wê! Serpêhatîya dawî derbarê kurê jinebîyekê da ye. Wekî em zanin pîrîn caran lehengê çîrokên kurdî xortekî sêwî, bav mirî ye û piştî gelek bûyerên ku tînin serê wî û astengîyan lehengê xort digihe armanca xwe. Ev çîrok jî bi heman şêweyî hatiye honandin. Xort ji alî rêvbîrên bajêr wekî paşa tê bijartin, lê piştî gelek bûyer tînin serê wî û dawîyê digel hemû astengîyan serkeftî dibe û wekî paşayê bajêr dimîne. Di vê çîrokê da xala balkêş ew e ku yek kesên ku astengîyan ji paşa re derdixe hefrîtek e ku jina paşa bi zor li cem xwe digire, pê re dirazê, ji hefrît lawek ji jina paşa re çêdibê, lê paşê ev law ji alî paşa tê xwedîkirin û li ser daxwaza paşa diçe bavê xwe yî hefrît, ku tê êrîşî bajarê wan dike, dike.

b) Çîrokên xwedî hêmanên derasayî

Yek ji van çîrokan ya bi navê *Ferhat Axa* ye. Dayîka Ferhat Axa hîna bi hemî e dimre, wê dixin tîrbê. Di tîrbê da Ferhat ji dayîk dibe. Piştî ku bavê wî jê haydar dibe, diçe wî ji tîrbê derdixe û mezin dike. Ferhat di cihê bavê xwe da dibe axayek zilimkar. Gel serî li ber radike û ji welat derdixin. Ferhat diçe warek ku niştecîh bi roj kêç in bi şev mirov in. Piştî gelek bûyer ku tînin serê wî, Ferhat digel du jinên xwe vedigere welatê xwe. Çîrok weha bi dûmayî dibe: Du jin ji xwa re anîn, weka wa nîna. Herdû jin tevda bi hemil bûn, Xwedê du kurîk dayê, salîk dî Xwedê du keçik dayê. Mezin bûn, li mal li hev mahrkirin. Xwedê mala wî zêde kir, bûn şêst nefis, li mal ji hev di zewicîn.” (Prym & Socin, 1887, r. 3).

Çîroka *Mar û Kurê Wezîr* bi têkilîya navbera mirovekî xizan (feqîr) û marekî dest pê dike. Mar her roj zêrek ji mirovê xizan re tîne ta ku rojek lawê mirovê xizan dixwaze mar bikuje û zêran tevan ji qula mar derxe, lê bi ser nakeve û mar wî dike. Ev beşa pêşî ya vê çîrokê li herêma Mêrdînê tê zanîn. Di varyanta ku li herêma Mêrdînê tê gotin, mirov mar ji devê teyrekî xelas dike, beramberî vê qencîyê mar her roj zêrekî tîne devê qula xwe û dide mirov, ta ku rojek lawê mirov tê û êrîşî mar dike ji bo bikuje û zêrê di qula wî da tevda derxe. Mar pê vedidê û dikujê, piştî bavê law tê êrîşî mar dike û dûvê wî jê dike lê mar nayê kuştin. Paşê mirov poşman dibe û ji mar lêborînê dixwazê û pêşniyaz dike wekî berê bibin dost lê mar dibêje “na”, “here heta ku tirba lawê te pêşberî te be û dûvê minî qut li bîra min bê em nikarin carek din bibin dost”. Lê di varyanta Prym û Socin da çîrok berdewam dike, lewre mar namire û dibe lehengê sereke yê çîrokê. Mînak xwe diguhere dibe derya û rê li ber bazirganekî digire, wekî derya bi bazirgan re xeber didê, baca rê jê dixwazê, bazirgan wekî bac barê hêstirek didiyê. Paşê derya dîse dibêje mar û baca xwe dibe şikefta xwe, vedike ku keçek tê da ye. Lawê wezîrê Qoçesarê ku derketîye nêçîrê li mar û keçikê rast tê, bi wan re diçe şkeftê. Li şkeftê li keça Delû Mîrxanê Kîkî¹⁵ rast tê û pê re di zewicê û herdu xwe ji destê mar rizgar dikin, direvin. Mar bi dû wan dikeve û keçikê direvêne. Lawê wezîr bi alîkarîya mîrê cinan jina xwe ji destê mar rizgar dike.

Heman hêmanên derasayî di çîroka *Marê Devê Kanîyê* da hene. Çîrok weha dest pê dike: Li gundekî kanîyek heye, gundî ava xwe jê diênin. Rojekê marek tê dikevê

devê kanîyê û nahêlê gundî avê ji xwe re bibin; ji wan re dibêje “Her roja îne keçikekê bidine min, ez bixwim, ez ê avê berdim” (Pyrim & Socin, 1887, r. 23). Her îne keçikekê dixemilênin û ji mar re dibin. Rojek dor tê ser keça sultan, “ew xemilandin ji zîv û zêr, ew bi tenê çû devê kahnîyê”. Efrît li keça sultan digere; hat devê kahnîyê, keça sultan dî, rahişt keça sultan. “Mar dî efrît rahişt keçikê, mar bderket, hat efrît. Sultan û bajar difericin; efrît û mar şer dikin. Efrît şûr kişand û mar devê xwa vekir, rahişt lingê efrît, di devê xwa danî. Efrît şûrek li nivê wî xist, kir du perçe. Keçik sax ji zikê mar bderketin” (Pyrim & Socin, h.b., r. 23).

Çîrokeke din ku bi hêmanên derasayî xemilandîye ya *Şah Meymûn* e. Wekî li jorê hate gotin Şah Meymûn li darî çavan meymûn e lê di rastiye da jineke spehî (xweşik) e. Balkêş e ku hin caran leheng mêr be jî wekî çîroka *Tîremar* ku brayên Celîl berhev kirine leheng ango “tîrem’er” di rastiya xwe da xortekî çeleng û lihevhatî ye û wekî Xatûn Meymûn xwedî hêzên derasayî ye. Di hin çîrokên ku mijara vê xebatê ne da hirç wekî lehengê sereke ye; lê leheng her tim mê ye û mirovekî ciwan û çeleng dîl digire û wekî hevjinê xwe zorê lê dike ku pê re razê. Li herêma Mêrdînê ku Tûrabidîn beşek jê ye, di nav gel da çîrokên derbarê hirça ku mêran dîl digire û bi zor bi wan re dikeve têkilîya cinsî, an derbarê hevaltîya hirç û mirovan de, têne gotin. Di çîroka *Lawê Pîrebîyê* da bi heman şeweyî hirçeke mê, xortê ku şahê mara xezîneyek dabûyê bedêla marê ku xwedî kirîye, dixapêne bi mahneya ku ew ê jî xezîneyekê bidîyê û wî li cem xwe dîl digire. Piştê şêr tê wî ji destê hirçê rizgar dike, dibe cem xwe. Di berdewamiya çîrokê da lehengê xort rizgar dibe û bi keça şêr re dizewice, wê direvîne tê welatê xwe...

Çîroka *Herdu Xulamên Osman Beg û Keça Teyrê Sîmir* jî bi heman û bûyerên derasayî pêk tê. Herdu birayên xulam keça teyrê Sîmir ku ji alî evd ve hatiye dîlkin, rizgar dikin, paşê ji bo keçikê şer dikin û yek ji wan birayê xwe dike, keçikê li xwe mahr dike. Lê demek paşê dilê jina xwe dihêle, ew jî bedlê teyra li xwe dike û diçe welatê bavê xwe Deşta Helanê. Dema leheng têdighêje ku jina wî winda bûye, dest pê dike lê digere, li teyrê rast tê, teyr wî li ser piştê xwe dideyne û dibe Deşta Helanê. Leheng li wir diçe mala teyrê Sîmir, jina wî leheng nas dike, dibêje dayîka xwe ku ev mêrê wê ye. Bavê wê qebûl dike ku leheng jina xwe bibe û here. Wekî em dibînin di vê çîrokê da jî wekî yên din heman û karakterên derasayî, (evd, teyrê sîmir, keça wî ku hem dibê teyr hem jin, tevgera teyrê din ku leheng li ser piştê xwe dike dibe deşta helanê, welatê teyrê Sîmir) hene û digel lehengên mirov tevdişerin.

Bi gotineke din, hem leheng hem bûyerên van çîrokan tev derasa ango fantastîk in. Di gelek çîrokên kurdî yên derasayî da lehengên derasayî wekî dêw / dêwê heft serî, hefrît, cin / mîrê cina, hene ku hinek ji wan alîkarê lehengên mirovan in û hinek ji wan dijber in ango astengîyan ji lehengan re derdixin, li hember wan şer dikin. Di van çîrokên Prym û Socin da jî bi piranî mar, hirç û şêr wekî lehengê sereke carna wekî parêzer û carnan jî dijberê / dijminê lehengê mirovan tevdişerin.

Nirxandin Berhemên Helbestî û Destanî:

Wekî çîrokan, çî berhemên stranî çî berhemên destanî, bi awayekî serkeftî hatine gotin. Dengbêjan sahnayên şer yên van berheman pir bi hûngulî pêşkêş kirine û hewl daye ku kesên amade bi coş lê guhdarî bikin. Heman rêbaz jî bo stranên evînê jî hatiye bikaranîn, bi taybetî dema evîndar hestên xwe pêşkêş dike an teswîra xweşîkbûna (qeşengî) evîndara/ê xwe dike.

a) Stranên Evînê

Ji stranên evînê ya *Mihemedê Hena*,¹⁶ ku di cildê yekem da cih girtiye, ji tevan balkêştir e, lewre derbarê serborîya keça şêxê Ewêna¹⁷ ku dil dikeve Mihemedê Hena da ye. Mihemedê Hena wekî berhevkarê bacê li ser navê metranê dêra Zaferanê diçe Ewêna. Li wir Medo keça şêx wî dibîne dil dikevîyê, ew red dike lê keçik dev jê bernade. Gelek sergêjî ji Mihemedê Hena re çêdibin lê di encamê da ew û keça şêx dimînin jin û mêrê hevdu. Ji mînakên ku di rabirdûwê da qewimîne û em dizanin bi gelemperî li herêmên ku suryanî û kurdên misilman digel hev dijîn mêrên misilman bi keçên xaçperest re dizewicin, heta pirîn caran xortên misilman keçên xaçperest revandine. Ev cara yekem e ku em li mînakek berovajî rast tên¹⁸...

Stranek evînê ya bi navê *Mêremê* ku di cildê yekem da ye wekî strana *Mihemedê Hena* balkêş e, bi taybetî ji alî teswîra hestên evîndaran ve. Ji rista “ji dêrê heta bdêrê” diyar dibe ku *Mêremê* xaçperest e. Di dirêjahîya stranê da bi mubalexa hatiye teswîrkirin bê çawa *Mêremê* tevgerîya ye da ku “sayîya delalê” xwe, ku “bi qasî bîst perek lewitî” bû di avê da bişo. Ji bo vîna *Mêremê* diçe Diyarbekirê, “li ber keleha Heskîfê dibûrê”, ji wir diçe Ridwanê (gundê Batmanê), derbasî Slîva dibe; bi ava wir ne razî ye ku sayîyê delalê xwe têd e bişo. Ji wir diçe Stewrê (navçeya Mêrdînê), ji wir diçe ser çemê Mûradê, lê ava çemê Mûradê ne li gor dilê *Mêremê* ye, loma ji wir vedigere Mêrdînê, gundê ‘Eyncewzê. Li wir jî sayîyê delalê xwe naşo, derbasî ser ava Nisêbînê dibe, li wir sayîyê delalê xwe dişo.

Di edebiyata devkî ya kurdî da gelek stranên evînê hene ku derbarê nakokîyên navbera du malbatan da ne. Bi gelemperî ji ber ku malbata keçikê naxwaze ew bi hezkirîyê xwe re bizewice, şer di navbera herdu malbatan da derdikeve, di vî şerî da mêr têne kuştin. Strana *Ferho* ku di cildê yekem da ye mînakek weha ye. *Ferho* diçe Xecko keça Îskan Axa dixwaze lê Îskan Axa keça xwe li xulamê xwe Çeto mahr dike. *Ferho* diçe Çeto dikuje û Xecko bi zorê direvîne. Li ser vê şer di navbera malbata *Ferho* û ya Xecko da derdikeve, çend meran ji hev dikujin lê di encamê da Xecko ji *Ferho* re dimîne.

b) Stranên Şer

Wekî me li jor destnîşan kirîye di xebata Prym û Socin da şeş stranên şer hene. Ji wan tenê strana *Osê Zerî* ku di cildê yekem da ye bi zarava Tûr’abidin e; her pênc stranên din bi zarava botan in, lê tevde di forma destanan da hatine gotin. Her şeş jî derbarê nakokî û berberî (berevanî) yên navbera serokeşîran da ne. Ji wan strana *Osê Zerî* û ya *Ehmedê Şeng* helbestî ne. Strana *Osê Zerî* derbarê şerê navbera malbata *Osê Zerî* û Xanê Bidlîsê ku li ser zozan derketîye: Malbata *Osê Zerî* pezê xwe tînin zozanê Xanê Bidlîsê, ji wa tê xwestin ku ji zozan derkevin, lê qebûl nakin. Li ser vê şer dikin û gelek mêran ji hev dikujin. Dengbêj Miradê Kinê jî varyanteke vê stranê gotîye¹⁹. Mijar, bûyer, cîhê bûyerê û lehengên stranê di herdu varyantan da wekî hev in²⁰. Miradê Kinê vê stranê carna pexşan carna bi stran dibêjê, berovajî varyanta Albert Socin ku bi tevahî helbestî ye. Her weha qewimîna bûyeran jî ji hev cuda ne, lê di varyanta Miradê Kinê da jî nakokî li ser zozanê Xanê Bidlîsê ye ku malbata *Osê Zerî* hatiye li serê danîye.

Strana *Ehmedê Şeng* jî derbarê şer da ye: şerê navbera eşîra Gêsa û eşîra *Ehmedê Şeng*. Taybetmendîyek strana *Ehmedê Şeng* ew e ku di vê stranê da formul²¹ bi awayekî zîrek hatiye bikaranîn. Mînak ji bo hêza derasayî ya leheng *Ehmedê Şeng* teswîr bike, dengbêj formula jêrîn sê caran bi kar anîye:

Li ser rikêba leylikê wê rabûye
 Wekî rima hêzeranî hejandîye
 Ser û binê vêkre gihandîye
 Rim nêv guhê leylikê da danîye
 Sibhan e ji 'ezameta Xudê, mînayî birûska biharê li 'erdê wê rijîye
 Li çar rexê eskerê Gêsa gerîya
 Eskerê Gêsa bi hev da şidandîye
 Xwe li koma 'eskerê Gêsa wê dayîye ji rexê zozanî
 Li berîyê re derketîye
 Ji qewlê qahêlî dibêjin bîst²² siwar jê avêtîye

c) Destan

Piranîya destanan bi helbestî hatine gotin. Tenê çar ji wan (*Rostem I û II, Mem û Zîn, Ferxê û Sittî*) hem pexşan hem helbestî hatine gotin. Girîng e ku bête gotin ku di piranîya destanên ku mijara vê xebatê ne formul nehatine bikaranîn. Tenê di destana *Evdal Omer* û ya *Cimcime Sultan* ku helbestî ne formul hatine bikar anîn. Mînak, ji bo hêza Evdal Omer lehengê destanê diyar bike dengbêj formuleke weha bi kar anîye:

"Evdal mîrek tamam e
 'Eskerî xas û 'am e
 Xudba wê birî Şam e"²³

Formula di *Cimcime Siltan* da jî weha ye:
 Ya Îsa bi wî dikim ê rehman e
 Bi Xaliqê li erdan û ezman e
 Ez bûm cimcima siltan e"²⁴

Çi bexşan û helbestî çî tenê helbestî bin, ji naveroka destanan diyar dibe ku vebêjer / dengbêjê wan xwedî huner e û di bikaranîna teswîr û ziman da jî hosta ye. Mînak di destana *Rustem I* da xwe amadekirina Rustem weha hatiye teswîrkirin:

"Subehî rabû, seharê rabû rexşê belekî kêşa derê, daxe li çil û çar mextera 'horî, lrexşê belek wepalîşîn, mehes kir, gelweşîn kir, zînî mirosa ser piştêra kuta, teng û beltengê wi şidandin. Rikêbêt altozî pêve kirin. Şeş gazî çingale ber qelpûza zînî rakirin, qebûrê tîra ber qelpûza zînî rakirin. Lixavê zêrî da ser, gulfig qoteg jê berdan, gihmî û dukar tê deynan. Rostam rabû jpêva bejn û bala xwa wê fekirî, hev zerî, hev kumzerî ser êkûdû wergirtin, beşn û beyan avêt serê xwa, qeftek tîra ber piştê xwa rakirin, kemera xîretê avêt piştê xwa, bazbendê xêrê avêt milê xwa, hingustîra fet'hî kira tiliha xwa, îna keşarî bstoyê xwada kêşa, elmasê hindî avêt piştê xwa, metalê pîlayî avêt paşpîlê xwa, çekmanê zer pê xwada kêşa, qotya serêdûkî mel'hemê slêmanî avêta delxanêda, pê xwa bi rikêbê deynat, destê rastê avêt gurzê giran, hezar û êk xunkarî, destê çepê avêt rima hijde gaz, dêna ser milê xwa." (Prym & Socin, 1890, r. 95)

Çawa ku mirov dibîne vebêjer / dengbêj li vir taswîrek derasayî kirîye. Çiqas bi hêz be jî gelo pêkan e ku mirovek karibe ewqas çek û sîleh li ser xwe hilgire? Bê gûman ev di jiyana rasteqîn da ne pêkan e. Lê dema mijar lehengê destanê ye, tu kes vê pirsîyarê nake û bi gotina gelêrî vebêjer "li derewê naqelibêne" ango jê re nabêje "te çiqas derew kir". Heman teswîra derasayî ya Rostem di varyanta duyem da jî tê kirin, dema vebêjer dibêje bê çawa hespê Rostem, Rexşê Belek, ji bahrê derketîye û dûre ew û Rostem bi hev re ketine berxwedanê û ji sibe hî ta piştî nîvro li ber hev didin lê yek

zora yê dî nabe, ta ku Rostem dibê “ez Rostemê Zal im” û dema hesp dengê wî dike xwe teslîmî dibe. Bi heman şeweyî careke din amadekirina hesp bi derasayî tê taswîrkirin: Rostem lê siwar dibe û diçe şerê “kafirê Tûranê” û wî dike. Piştî “Rostem li ser peya bû, herdu guhêd vî kafirê jê kirin, danîn ser piştê rexşê. Rostam vegera hate mal. Îranî hatin pêşva, xeza lê pîroz kirin. Zîn li ser serê wî reşandin. Rostam guhik bir dîwana Keyxusra Paşa. *Pazde fêris rûniştin ser, qasî ma’hfûrek ji ber wan zêde bû.*” (Prym & Socin, 1890, r. 108). Ger guhek ji yên kafirê Tûranê evqas gewre bê, gelo bedena wî çendî ye? Ya rast mubalexeya ku derbarê gewreyî ya kafirê Tûranê hatiye kirin ji bo hêza derasayî bê hempa ya Rostem bête destnîşankirin.

Ev hostayî û huner di teswîra lehengên stranên şeran da jî xwe dide der. Mînak lehengîya Osê Zerî weha hatiye taswîrkirin: Piştî ku li dîwana Xanê Bidlîsê apê wî Mîrz Axa tê kuştin, Osê êrîşî kesên dîwanê dike, bîst û heft kesan ji wan dike, diraje termê apê xwe û diçe li hespê xwe swar dibe, dikeve rê; di rê da li kemînê rast tê, ji lingê xwe birîndar dibe lê dîse jî hêza xwe winda nake û sih zilamên din dike (Prym & Socin, 1887, rr. 36-37). Bi heman şeweyî maldarî (dewlemendî) ya Ferho weha hatiye taswîrkirin. Da ku balê bikêşên ser vê maldarîyê dengbêj çûna Ferho ji bo xwazgînîya keça Îskan Axa Xecko, weha taswîr dike:

“Çar qantira pere bar kirîya;
Bsahrîyê dane rê, ketîya
Li mala Îskan Axa danîya
Go, Ferho hal û hewalê ta çîya?
Go, mi çar bar pere anîya
Ji boyî Xecko ji boy xwazgînîya
Dibê Xecko qebûl nekirîya”, (Prym & Socin, 1887, r. 39).

Herçiqas wekî me li jor destnîşan kir, nivîskaran derbarê dengbêjan da zêde agahî nedabin jî, ji van teswîran ên sahneyên şer û yên destana Rostem diyar dibe ku heman kesî / kesan ev stranên şer û destanên cildê duyem navborî gotine. Diyar e ku dengbêj an dengbêjên van berhemên, wekî hemû dengbêjan, pir girîngî dane teswîra sahneyên şer, lehengî û hêza bedenî û aborî ya lehengan. Ji alî teswîra sahneyên şer ve, destan û stranên şer yên di cildê duyem da pir dişibin destana *Îliyada* Homeros. Wekî em dizanin, taybetmendîya herî bingeîn ya *Îliyada* teswîra hostayî ya sahneyên şer û lehengîya lehengan in. Bê gûman ev hostayî û şiyankarîya dengbêjîyê di piranîya afirandin û îcrakirina berhemên destanî yên kurdî da xwe dide der, lê ji ber sînordarkirina xebatê bi berhemên xabata Prym û Socin me mînak ji destanên din nedan. Gelek berhemên destanî yên zargotina kurda hene ku lêkolînên berfireh dikarin li ser wan bên kirin. Bi hêvîya ku di pêşerojê da ev kiryarî bi encam bibe.

Encam:

Ji nixandîna û analîza berhemên di xebata keleşorî ya Prym û Socin sê xalên balkêş derdikevin pêş: yek jê struktur ango avahîsazîya çîrokên derasayî gelêrî û berhemên destanî yên kurdî ye. Wekî li jor hate destnîşankirin, hem ji alî leheng û kiryarên wan ve hem ji alî qewimîna bûyeran ve çîrokên di vê xebata keleşorî da cih girtine bi hêmanên derasayî dagirtî ne. Heta mirov dikare bibêje ku avahîsazîya wan li ser van bûyer û hêmanên derasayî hatiye sazîkirin. Ger ev hêman û bûyer bêtin derxistin, ji çîrokê tiştek namîne. Wekî ji mînakên ku ji çavkanîyên din hatin dayîn jî diyar e heman leheng, kiryar û hêmanên derasayî di gelek çîrokên kurdî da hene. Herweha di van çîrokên da bi gelemperî lehengên wekî mar,

hirç, şêr, efrîr, teyrê sîmir, hwd. digel lehengên mirov (ku xwedî kiryar û hêzên derasayî ne) da tevdigerin; carinan wek dijberên wan carnar wek alîkar û hevalbendên wan.

Herçiqas di berhemên destanî da jî heman hêman û kiryarên derasayî hebin jî berovajî çîrokan di van berheman da leheng û karakterên lawir (heywan) an efsûnî (efrîr, cin) tunene. Dibe ku di hinekdan da hebe lê ne di berhemên kelepura Pryim û Socin da ne di mînakên ku berdestê me da em lê rast nehatin. Berovajî çîrokan berhemên destanî ji alî taswîrên derbarê leheng, maldarî û kiryarên wî yê derasayî pir dewlemend in. Ji çend mînakên ku li jor hatine dayîn jî ev yek xuya dike. Bêgûman çîrokên derasayî gelêrî çî berhemên destanî yê kurdî ji gelek hêlan ve (wekî hevok sazî, bikaranîna rengdêran, erdnîgarî, têkilîyên mirovantiyê bi taybetî û têkilîyên civakî bi gelemperî) dikarin bibin mijarên lêkolînên pir berfireh. Ev bar jî li ser mile pisporên sehayên navborî dimîne; bi hêviya ku di pêşerojê da xebatên derbarê van berhemên zargotina kurdî da ji alî van pisporan ve bêne kirin.

ÇAVKANÎ:

- Amêdî S. B., 2013, *Folklor a Kurdî*, Lîs Diyarbakir.
- Aslan M. E., 2019, *Hostayê Ribabê Miradê Kinê û Analîza Şerê Wî Yê Bi Navê Osê Zerî* (Teza Lîsansa Bilind ya Neçapbûyî), Zanîngeha Van Yuzuncuyîl.
- Celîl O. & Celîl C., 1978, *Zargotina Kurda, Para I*, Neşîrxana Naûka, Moskva.
- Celîl O. & Celîl C., 2015, *Zargotina Kurda: Çîrok, Çivanok*, Benda 9, Înstîtûta Kurdzanîyê, Wien.
- Cindî H., 2016, *Folklor a Kurmancîyê (Berevok)*, Lîs: Diyarbakir.
- Jaba A., 1860, *Recueil de Notices et Récits Kourdes, servant à la connaissance de la langue, de la littérature et des tribus du Kourdistan* St. Petersburg.
- Mann O., 1906, *Die Mundart Der Mukri-Kurden*, Druck Und Verlag. Von Georg Reimer, Berlin.
- Parry, M., 1971, *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry* (ed. Parry Adam), Oxford: Clarendon Press.
- Prym E. & Socin A., 1887, *Kurdische Sammlungen*, St. Petersburg.
- Prym E. & Socin A., 1890, *Kurdische Sammlungen*, St. Petersburg.

Pêvek:

Pêvek I: Berga cildê yekem ya xebata Eugen Pryim û Albert Socin

Pêvek II: Berga cildê duyem ya xebata Eugen Pyrim û Albert Socin

Pêvek III. Ji xeynî kesên di lîsteya çavkanîyan da cih girtine çend lêkolînerên navdar ku derbarê zargotina kurdan da berhevkarî kirine

Haykûnî, S., 1904, *Destanên Ermenî-Kurdî* Moskva.

Justi F., 1878, *Les noms d'animaux en Kurde*, Paris.

Le coq von A., 1903, *Kurdische Texte: Kurmangi-Erzählungen und Lieder*, Zweiter Teil, Berlin

Lerch P. I., 1857, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chladaer*, St. Ptersbourg

Makas, H., 1900, *Kurdische Texte im Kurmanji Dialekte aus der Gegend von Mardin*, Heidelberg.

Orbeli I. A. 1982, *Folklor î Bit Moksa (Folklor û Ji'yîn li Muksiyê)*²⁵ Moskva.

Perawêz:

¹ Ji bo berhemên van kesan bnr. Pêvek I.

² Wekî tê zanîn kurdên misilman ji xaperestên suryan û ermen re dibêjin "filleh".

³ Berhema 27an ev helbest e ku varyantek destana *Kelha Dimdim* e.

⁴ Di metnê resen da (r. XVI) Yûnan hatiye nivîsandin, lê bi bahweriya me ya rast Yûhane

⁵ Di jêrenotên rûpelên 272 û 273an yên cildê duyem da Albert Socin dibêje ku wî du stranên nav nediyar (39 û 40) li vê dêrê berhev kirine. Di herdu stranên da jî behsa derdora Nisêbînê û Mêrdînê tê kirin. Lê dêra ku Socin bahs dike ne Dêr Mar Yaqûba ku li gundê Telesseqif/ Tisqûya, 30 km li bakurî Musilê dimînê û dikeve navbera Elqoşê û Telkêfê da heye.

- ⁶ Varyantek din ya vê destanê bi navê Evdal Omer (33) di vî cildî cih girtî ye.
- ⁷ Bnr. Cindî H., 2016, *Folklor Kurmancîyê (Berevok)*, Lîs: Diyarbakır, rr. 115-138.
- ⁸ Bnr. Celîl O. & Celîl C., 1978, *Zargotina Kurda, Para I*, Neşîrxana Naûka, Moskva, rr. 203-213.
- ⁹ Bnr Mann O. 1906, *Die Mundart Der Mukri-Kurden*, Druck Und Verlag. Von Georg Reimer, Berlin, rr. 136-192.
- ¹⁰ Bnr. Celîl C. 2004, *Keşkûla Kurmancî*, Wien, rr. 265-301.
- ¹¹ 1- Ms.or.oct 1153: Navê nivîskar tune, Daner: Ni'matullâh, di 1. Şa'bân 1313 h. / 16. Jan. 1896 de, 6 rûpel e; 2- Ms.or.oct 1179. Nivîskar: Malla Nûr-'Alî Kandûlayî. Navê Daner tune, sala 1318 h. / 1900-1901, li Kermanshahê, ji ber nusxeyek Orîjînal, ji sala 1250 h. / 1834-1835, hatiye nivîsîn û 16 rûpel e. Ez spasîya Mamoste Prof. Dr. Farûk Îsmail dikim ku ev agahî dane min.
- ¹² Berhemên ku Socin li Zaxo berhev kirin e evin: 26. Hespê Reş, 27. Cimcime Siltan, 30. Boz Beg, 31. Heme Teyar, 33. Evdal Omer, 34. Ezdîn Şêr, 35. Kakeyî Efendî, 36. Xezalê, 37. Cembeli, 42. Beyta Bilbil, 43. Sîyapûş û 44. Elî Herîrî
- ¹³ Ji xwe nivîskar bi xwe balê dikşênin ser vê xalê. Mînak dibêjin ku dengbêj Cano (Schano) ku navdartinê dengbêjê Torê ku wan balpiştî pê dikir, deq diguhertin û xweşik nizanîbû ji ber bistra (Prym E. & Socin A., 1890, r. XIX).
- ¹⁴ Bnr. Celîl O. & Celîl C., 2015, *Zargotina Kurda: Çîrok, Çîvanok*, Cild. 9, Înstîtûta Kurdzanîyê, Wien, rr. 226-244; 461-466.
- ¹⁵ Delû Mîrxanê Kîkî yek ji lehengê strana şer ya Boz Beg e ku di cildê duyem da cih girtîye.
- ¹⁶ Ev stran du varyantin: yek jê bê nav e û hem bexşan hem helbestî ye, ya duyem bi sernavê Mihemedê Hena ye tenê beşan e.
- ¹⁷ Ewêna di roja me da bajorkek bi Mêrdînê ve ye, bi 30 km dikeve bakurî bajêr.
- ¹⁸ Di pêşgotina xebata xwe da Socin dibêje ku wî kesek suryan bi navê Canê li Şamê nas kirîye û Cano gelek stran, çîrok û berhemên din yên zargotina kurdî jêre gotine. Gelo stranbêjê Cano ye ku ji Socin re ev stran gotîye, ne diyar e, lewre di berhemê da agahî derbarê vê mijarê da ne hatine dayîn.
- ¹⁹ Bnr. Aslan M. E., 2019, *Hostayê Ribabê Miradê Kinê û Analîza Şerê Wî Yê Bi Navê Osê Zerî* (Teza Lîsansa Bilind ya Neçapbûyî), Zanîngeha Van Yuzuncuyîl.
- ²⁰ Ji xeynî navê apê Osê Zerî ku di varyanta Albert Socin da navê wî Mîrz Axa ye, di ya Miradê Kinê da Mihemed Axa ye.
- ²¹ Formul yek ji taybetmendîyên destanan e. Li gor pisporê Homeros Milman Parry formul "ji bo îfadekirina fikreke/ramaneke bingeîn bikaranîna komeke peyv di bin heman mercên metrîk de." (Parry, 1971, r. XXXII).
- ²² Ev formul sê cara hatiye dubare kirin, tenê jimare tê guhertin, pêşî bîst û şêş, piştî bîst û pênc û cara sêyem dibe bîst.
- ²³ Ev formul di drêjayîya destanê da gelek caran hatiye dubare kirin, bnr. Prym & Socin, 1890, rr.234-239.
- ²⁴ Ev formul jî wekî ya jorîn di drêjayîya destanê da gelek caran hatiye dubare kirin, bnr. Prym & Socin, 1890, rr. 174-180
- ²⁵ Ev xebat ji agahîyên ku Orbêli di salên 1911-1912an da li navçeya Muksê ya Bidlîs berhevkirine pêk tê. Weşanxaneya Nûbihar xebat bi navê Li Muksê Folklor û Jiyana Rojane di 2011an da çap kirîye.

EUGEN PRYM VE ALBERT SOCİN'İN DERLEME ÇALIŞMASININ DEĞERLENDİRME VE ANALİZİ

Özet:

Eldeki bilgilere göre XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın birinci yarısının sonuna kadar yabancı gezgin ve araştırmacılar tarafından Kürt sözlü edebiyatıyla ilgili birçok derleme çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalardan biri de alman dilbilimciler Eugen Prym ve Albert Socin'in iki ciltten oluşan "Kurdische Sammlungen" adlı çalışmadır.

13 Hikaye, 16 aşk şarkısı, 25 destan ve kahramanlık şarkıları, Siyahpuş'un bir şiiri ile Elî Heriri'nin bir şiirinden oluşan adı geçen eser bu çalışmanın konusudur. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır: birinci bölümde yazarlar ve derleme yöntemleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu bağlamda Albert Socin'in söz konusu eserlerin derlemesi için yaptığı yolculuğu üzerinde da durulmaktadır. Bu bölümün devamı olarak her iki ciltte yer alan eserler hakkında genel bilgiler verilmektedir.

İki alt başlıktan oluşan ikinci bölümde adı geçen çalışmada yer alan hikâyeler üzerinde durularak, hikâyeler içerik ve strüktür açıdan analiz edilmektedir. Birinci altbölümde olaylar zinciri ve hikâye kahramanlarının yaşadıkları analiz edilmiştir. İkinci altbölümde anlatıcı tarafından tasvir edilen bazı hikâye kahramanları ve özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede hikâyelerdeki olağanüstü unsurlar ele alınmış ve analiz edilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmadaki bazı destan ve kahramanlık şarkıları ele alınıp analiz edilmiştir. Özellikle ozanların destan kahramanları ve yaptıkları konusunda yaptıkları tasvirler üzerinde durulmuştur. Araştırmanın konusu olan çalışmada yer alan eserlerin ele alınıp analiz edilmesiyle Kürt sözlü kültürünün zenginliği ve estetik güzelliğine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Eugen Prym, Albert Socin, Hikâye, Serüven, Destan, Kürt Sözlü Edebiyatı*

EVALUATION AND ANALYSIS OF EUGEN PRYM AND ALBERT SOCIN'S COMPILATION WORK

Abstract:

According to the available information, from the second half of the XIX century to the end of the first half of the XX century, many compilation studies on Kurdish oral literature were carried out by foreign travelers and researchers. One of these studies is the two-volume named "Kurdische Sammlungen" by German linguists Eugen Prym and Albert Socin.

The work in question, which consists of 13 stories, 16 love songs, 25 epic and heroic songs, a poem by Siyahpuş and a poem by Elî Heriri, is the subject of this study. The study consists of three parts: in the first part, information about the authors and

their compilation method is given. Related to this, the journey of Albert Socin for compiling the work in question is also discussed. As a continuation of this section, general information about the works in both volumes is given.

In the second part, which consists of two sub-titles, the stories in the aforementioned study are analyzed in terms of content and structure. In the first subsection, the chain of events and the lives of the heroes were analyzed. In the second subsection, some of the story heroes and their characteristics depicted by the narrator are analyzed. In this context, the extraordinary elements in the stories were discussed. In the third chapter, some epic and heroic songs in the study were discussed and analyzed. In particular, the depictions of the poets about the heroes of the epic and heroic songs and their deeds were emphasized. It has been tried to draw attention to the richness and aesthetic beauty of Kurdish oral literature by examining and analyzing the aforementioned study, which is the subject of this research.

Key Words: *Eugen Prym, Albert Socin, Story, Adventure, Kurdish Oral Literature.*